

מדדים (סטנדרטים) הם תנאי לשוויון, האחדה (סטנדרטיזציה) היא אויבת שלו – המקרה של אלמנות צה"ל הבדואיות

סמדר בן אשר¹, ישראל שורק², אלדד שידלובסקי³ ויערית
בוקק-כהן⁴

האחדה (סטנדרטיזציה) היא מנגנון שנועד ליצור מעמד שווה לכאורה של אזרחי המדינה לפני המוסדות. ואולם כשהאחדה בתחומי חיים שונים מתעלמת מהבדלים מהותיים בין קבוצות ובודדים, היא עלולה להגביר את האישוויון, לפגוע בעקרון הצדק וליצור אפליה גלויה או סמויה. במאמר נחשוף את הזיהוי השגוי בין האחדה לשוויון על רקע נסיבות חיים ייחודיות ומצבים אנושיים מורכבים.

הזיקה בין מדדים שונים לצדק תיבחן משלוש נקודות מבט: פילוסופית, כלכלית וחברתית. כמקרה בוחן נביא את אלמנות צה"ל הבדואיות הנפגעות בשל הזכויות האחידות החלות על כלל אלמנות צה"ל בישראל; זכויות אלה אינן מותאמות לאורח חייהן של אלה הראשונות. נראה כיצד מדדים נטולי רגישות לתרבות יוצרים עיוותים, הפוגעים בצדק החלוקתי והמונעים מקבוצות ייחודיות, בדרך כלל שוליות ומודרות, את התגמולים ואת המשאבים המגיעים להן. נטען שרק מדיניות המבחינה בין צרכים אישיים, חברתיים ותרבותיים שונים תיתן ביטוי לשוויון דמוקרטי ומהותי, ולא למראית עין שלו בדמות אחידות טכנית

- 1 פרופסור, פסיכולוגית מומחית, מרצה בכירה בתוכניות להכשרת יועצים חינוכיים במכללת אחוה ומרצה מן החוץ באוניברסיטת בן גוריון. חברת סגל במרכז מנדל לפיתוח מנהיגות בנגב. מחקריה עוסקים בתחום הפסיכולוגיה החברתית בתחומי הדרה של קבוצות מיעוט, שכול, אובדן ומשברים אישיים וחברתיים.
- 2 מרצה לפילוסופיה בקרן מנדל, מרכז מנדל למנהיגות בנגב. בעבר שימש כעורך כתבי עת בתחומי הפילוסופיה והחינוך והכשיר מורים לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים.
- 3 מרצה מן החוץ, החוג לכלכלה, אוניברסיטת בר אילן. בעבר ראש אגף כלכלה במשרד האוצר.
- 4 מרצה בכירה, המכללה האקדמית לישראל ברמת גן, בעלת פוסט דוקטורט בבני-אתיקה (מונטריאול 2017) וחוקרת בתחומי המשפחה והבריאות.

של מנגנוני הביצוע. עוד נטען שרק התבוננות המכוונת לראות את השונה והאחר תכונן שוויון שיש לו עומק והכרה בשונות ובערכה החברתי.

מילות מפתח: האחדה (סטנדרטיזציה), פרדוקס השוויון, צדק תהליכי (פרוצדורלי), צדק חלוקתי, אלמנות צה"ל הבדואיות

1. מבוא

המיתולוגיה היוונית מספרת על פרוקרוסטס, שודד אכזרי במיוחד, שנהג לקשור את קורבנותיו למיטת ברזל. אם היתה קומת האיש ארוכה ממנה, היה השודד מקצר את רגליו, ואם קצרה, היה מותח את גופו עד שהתאים לה. גם במקורות שלנו אנחנו מכירים סיפור דומה על רשעותם של אנשי סדום (בראשית יח), שאחד ממנהגיהם האכזריים כונה "מיטת סדום" (ראו ספר הישר, וירא, נח-סב; תלמוד בבלי, סנהדרין קט, ב). אם כן, במרכז המאמר ניצבת השאלה למה מחילים על אוכלוסיות שונות מדדים אחידים. היא מתעוררת לאור האמונה שיש וגם ניתן לבנות לטובת האזרחים מערכת התנהלות חכמה ובעיקר צודקת של מוסדות המדינה, שתאפשר קבלת תגמולים או תשלום מיסים לנוכח ההכרה בהטרוגניות המאפיינת את החברה בישראל.

האחדה היא מנגנון רווח בהתנהלות המדינה עם אזרחיה. לכאורה היא נועדה לבטא את מעמדם השווה של אזרחי המדינה לפני מוסדותיה ולתת ביטוי לאחד מערכי היסוד של חברה דמוקרטית וצודקת. ואולם אנו נטען שמעשה ההאחדה בתחומי חיים שונים מבטל הבדלים חשובים ומהותיים בין קבוצות ובודדים. החלת מדיניות המושתתת על האחדה בלבד עלולה להעמיק את האי-שוויון, לפגוע בעקרון הצדק וליצור אפליה גלויה או סמויה, מודעת או לא מודעת. עוד נטען שרק מדיניות המבחינה בין צרכים אישיים, חברתיים ותרבותיים שונים נותנת ביטוי לשוויון דמוקרטי ומהותי, ולא למראית העין של שוויון שיוצרת האחידות הטכנית של מנגנוני הביצוע.

במאמר נבחן את הזיקה בין מדדים לבין צדק בעזרת מקרה בוחן המתאר את אלמנות צה"ל הבדואיות הנפגעות מתוקף הזכויות האחידות החלות על אלמנות צה"ל בישראל, משום שהזכויות הנזכרות בחוק אינן מותאמות לאורח חייהן.

2. שוויון והאחדה

בתרבות המערבית שוויון הוא ערך אנושי מרכזי, המקושר רעיונית ואינטואיטיבית למושג צדק (אריסטו, 1985). כך נפתחת הכרזת העצמאות האמריקנית, אחד המסמכים המכוננים בתולדות הדמוקרטיה: "אנו רואים באמיתות הבאות דברים המובנים מאליהם, שכל האנשים נבראו שווים, שהם קיבלו מיד בוראם חירויות שאינן ניתנות להפקעה" (שגרירות ארצות הברית בישראל, אין תאריך; ההדגשות בציטוט שלנו). רק בהמשך ההכרזה, כאשר מונים חירויות אלה, אנו פוגשים את החיים עצמם ואת החירות. פתיחה זו של הכרזת העצמאות האמריקנית מבטאת את התפיסה ששוויון ערך האדם הוא הנחת יסוד עמוקה, שאינה טעונה נימוק ואשר ממנה נגזרים ערכים אחרים וקווי יסוד לחקיקה ולמדיניות חברתית, בראש ובראשונה איסור על אפליה ועל כל צורת שעבוד.

לא קל להתחקות אחר מקורותיו העמוקים של הצורך האנושי בשוויון, וכך הדבר גם בנוגע לחירות, אבל ייתכן שאפשר להתקרב להבנת סוגיה זו באמצעות בחינת הזיקה שבין שוויון לצדק. הזכות לשוויון מעוגנת בהכרזת העצמאות. יש הקושרים לה כתרים של עקרון-על (ראו דברי נשיאת בית המשפט העליון, דורית בייניש, בג"ץ 6298/07). אף על פי שזכות זו אינה זכות מפורשת בחוקי היסוד בישראל, היא זוכה למעמד שאינו ניתן לערעור: השוויון הוא אחד מערכי היסוד של כל מדינה מתוקנת, וכך גם בישראל.⁵ אפשר לומר שהשוויון, יותר מכל ערך אחר, הוא המכנה המשותף, אם לא הבסיס, של כל זכויות היסוד של האדם וכל הערכים האחרים שביסוד הדמוקרטיה. יש אומרים שהשוויון אינו עוד ערך בין ערכי יסוד של חברה מתוקנת, אלא הוא תכליתה של חברה כזאת או תכליתו של המשפט בחברה, ככל שהמשפט מבקש לעשות צדק (ראו Oliver & Barnes, 2012). במאמרנו נטען שהשוויון הוא אחד מביטוי המובהקים ביותר של הצדק.

מייקל אוליבר וקולין ברנס טענו שהחברה היא זו שמוטל עליה להסיר את החסמים העומדים לפני אנשים וקבוצות "אחרות", לא כמעשה של חסד אלא כחובה אזרחית הנובעת מהזכות של כל אדם לשוויון (Oliver & Barnes, 2012). כדי לממש את הכמיהה האנושית לשוויון, התפתחו, באופן פורמלי ולא פורמלי כאחד, מודלים ששאפו לתרגם את הערך הכללי לכללי המעשה. ניתן להבחין בין המודל החברתי, שהתפתח בבריטניה ועוסק בעיקר בניתוח יחסי כוח חברתיים, ולפיו אישוויון הוא תוצר של הבניה חברתית, לבין מודל קבוצת המיעוט הרווח בארצות הברית, ולפיו אישוויון מקורו בקבוצה מובחנת שזכויותיה אינן ממומשות בהתאם לחוקה.

5 חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו אינו מציין את הזכות לשוויון ברשימת זכויות היסוד של כל אדם. הפסיקה חלוקה בנוגע לזכות לשוויון בין היותה זכות-על חוקתית, הנגזרת ממגילת העצמאות, או זכות מוסרית שאינה גוברת על חוק (ראו בג"ץ 240/98).

ג'ון רולס (1921-2002) בירר מה הם עקרונות הצדק שעליהם ניתן להשתית חברה הטרוגנית. בתפיסתו, תפיסת "הצדק כהוגנות", הוא הציע עקרונות וכללים לחלוקה צודקת, הן של העושר והן של "טובין חברתיים". כדי לבסס זאת הוא תיאר מצב היפותטי שבו המתדיינים מצויים מאחורי "מסך של בערות", המסתיר מהם את מעמדם בחברה, כלומר איש אינו יודע עם איזה מעמד הוא נמנה. מאחר שאין הם יודעים את מצבם בעולם האמיתי, אין הם יכולים להפעיל שיקול דעת מגזרי או פרטני (Wenar, 2008). רק לאחר שיתיים הדיון ויוסכמו כללי הבסיס שעליהם תיכון הקהילה הפוליטית, יוסר מסך הבערות, והמתדיינים יוכלו לדעת מהו מצבם בעולם האמיתי, ואם הכללים שקיבלו על עצמם שיפרו את מצבם או הרעו אותו.

רולס (2011) טען, שכאשר מטילים על אנשים, שאין להם מושג באשר למיצוב החברתי שלהם עצמם אבל עומד לרשותם ידע כללי ותיאורטי בכל תחום שהוא, לבנות את עקרונות הצדק, הם יבחרו בשוויון חלוקתי: עקרונות המיטיבים עם החברה כולה, המבטיחים זכויות שוות לכל ואף מקנים תמיכה ייחודית לאותן קבוצות באוכלוסייה שלא שפר עליהן גורלן. בראש ובראשונה הם יכללו שלילה של כל אפליה בלתי מנומקת ושרירותיות, כאשר מדובר במתן זכויות וחירויות. הם יעשו זאת הן משיקולי אינטרס אישי והן משיקולי צדק הניתנים להנמקה, שהרי כל אחד עלול למצוא עצמו באחת מקבוצות אלה.

עקרונות הצדק של רולס נחשבים עד ימינו אחד משיאיה של המחשבה הפוליטית הדמוקרטית והליברלית בתרבות המערב. אנו רואים בעקרונות הצדק, שבבסיסם חלוקה שווה של זכויות וחירויות לכל אדם ולכל קבוצה, לא רק בסיס לכינונה של חברה ראויה אלא גם שיקוף עמוק של הרציונליות האנושית עצמה. ומאחר שדיונו של רולס מעביר את הסוגיה למישור הלוגי, ומאחר שכל חריגה מעקרונות של שוויון חייבת לעמוד באמות מידה ברורות, כפי שנבחר בהמשך, ניתן לקבוע שאמות מידה או מדדים אלה, ולו במובן האלמנטרי של כללי חלוקה ראשוניים, הם אפוא עזרי ניווט הכרחיים בדרכנו אל הצדק, וזהו ייעודם.

המדדים חפים מהקשר אישי, מסיפור או מהתייחסות פרטנית. חינויותם לחיים אנושיים היא אחידותם במקום שנדרשת בו חלוקת משאבים משותפים; כלומר: הם אדישים להבדלים חברתיים, מבניים, אישיותיים ואחרים, ועל כן מפלסים דרך אינטואיטיבית כמעט למימוש פרקטיקות של צדק חלוקתי (distributive justice). ואולם מדדים לעולם יהיו סף טכני בלבד ולא רף מוסרי ראוי. יש הקשרים חברתיים שבהם יהיו תנאי הכרחי לעשיית צדק, אך מבחינה לוגית לעולם לא יוכלו להיות תנאי מספיק. מכיוון שמדדים עשויים להיות בלתי הוגנים בעליל, לא פעם הם גורם כבד משקל בהעמקת האישוויון, משום שהם חוסמים ניעות חברתית ומנציחים פערים, כפי שנתאר במקרה הבוחן בהמשך המאמר.

3. צדק חלוקתי

תיאורטיקנים רבים תופסים את הצדק החלוקתי ההולם ככלי המציע יתרון לעמלו של האדם ולתפוקותיו. אפלטון (427-347 לפנה"ס) כבר ראה את הצדק בכך שכל בני ובנות החברה רותמים לטובת המדינה את כל מאודם, בלי לערער על תפקידם החברתי ובלי להתמרמר על מיקומם היחסי בחברה (אפלטון, 1975). אדם העוסק בתחום שאין הוא מוכשר בו דיו יזיק לחברה שהוא משתייך אליה. לכן האינטרס האמיתי של אדם המבין את האופי האורגני של החיים החברתיים אינו לקדם את עצמו ולזכות במוניטין על חשבון זולתו, אלא להפך: לעשות כל אשר לאל ידו כדי שהאורגניזם המדיני-החברתי כולו ישגשג. לכאורה אין גישתו של אפלטון נדיבה כלפי אנשים שיכולתם השכלית אינה גבוהה, אולם זוהי אשליה המעוגנת בפרספקטיבה אינדיווידואליסטית. במדינה האפלטונית אנשים עוברים טרנספורמציה הכרתית, כך שאין הם מעוניינים כלל להתבלט ולזכות במוניטין שאין הם ראוים לו. אדרבה, כל עניינם הוא להיטיב עם הקולקטיב ולעשות את מה שמועיל לו (אפלטון, 1975).⁶

הביקורת על האריסטוקרטיות של אפלטון, המעניקה לבעלי יכולות שכליות מקום נישא במדרג החברתי (עד כדי כך שרק המלך הפילוסוף חכם די הצורך לבצע חלוקה צודקת), אינה מביאה בחשבון את המטאפורה האורגניסטית של החברה. הביקורת הגורסת שגישת צדק זו של אפלטון מותירה את הכוח בידי החזקים שבחברה – שעל פי אפלטון הם בעלי הכישורים הגבוהים – כמוה כביקורת שהידיים מפנות למוח על יומרתו להוביל את הגוף כולו (וינריב, 2008). לענייננו ניתן לקבוע, שעל פי אפלטון הכישרונות השכליים של האדם הם המדד שממנו נגזר תפקידו ומעמדו בחברה, ולפיכך מעמד הביניים – בין המנהיג לאנשי המעשה "הפשוטים" – מורכב משומרים, שאפלטון מציין את חשיבותה של יכולת הלימוד שלהם (אפלטון, 1975).

סקירתנו החלקית והמתומצתת בנושא צדק חלוקתי בתולדות הפילוסופיה המערבית לא נועדה אלא להדגים את הטענה הזו: מבחינה לוגית אין משמעות לעיון בצדק חלוקתי שאינו מתמקד בעקרונות כלליים של חלוקת טובין או משאבים המצויים במחסור, שכן ללא הנחת מחסור, המושגים "צדק" ו"עוול" מאבדים את תוקפם. על כן הוגים העוסקים בעקרונות של צדק חלוקתי מבססים את עמדתם על הנחות מוצא של גמול (למשל: חריצות מזכה את החרוץ בתפוקה רבה יותר מזו של העצל), על הנחות מוצא של זכויות אדם בסיסיות או על שילובן. הגות העוסקת בצדק חלוקתי נמנעת מהתייחסות לעקרונות כלליים של חלוקת טובין או משאבים המצויים במחסור. כך, למשל, במאה ה-17 ביסס ג'ון לוק (1632-1704) על זכות הקניין חלק מרכזי מתפיסת הצדק שלו. על פי לוק, הקניין אינו מחולק באופן שווה

6 ז'אן ז'אק רוסו, שהושפע מאוד מאפלטון, כותב באמנה החברתית שלו: "ואם אומר לו הנסיך: מועיל הוא למדינה שתמות – חייב הוא למות" (רוסו, תשנ"א, עמ' 51-52).

באנושות, אלא הוא פרי עמלו של הפרט. האדמה, הפירות, בעלי החיים ושאר הטובין הראשוניים שייכים לאדם מן הרגע שטרם ועמל בעבורם. כלומר: מבחינת לוק החזקה הוגנת של קניין דורשת מהאדם להשקיע מאמץ ולהיות בעל הכישורים הנדרשים לשם כך. לוק הכיר בלגיטימיות של סנקציה כלפי מי שלא יעשה זאת, כלומר מי שיימנע מלעבד את חלקת האדמה שלו, שכן אדם כזה עובר על חוק טבעי, ולו בכך שהוא גוזל למעשה מחברו בעל הכישורים הפקת תנובה רבה יותר מאותם טובין (לוק, תשי"ט). הליברליזם של המאה ה-17, שלוק הוא מבטאו הבולט, אינו רואה בזכות האדם על הקרקע סוף פסוק בשאלת החלוקה ההוגנת. לפי לוק, בזכותו השווה של כל אדם לחיים ולחירות מובלעת הכרה בדבר אופן מימושה של זכות זו, ואם הוא לא ראוי הוא גורר סנקציה כלפי מי שמתרשל בעיבוד אדמתו ובהפקת מזון ממנה. רולס, שעד היום פילוסופים מתבססים עליו בדיון על עקרונות הצדק, טען ביצירתו המאוחרת שניתן לקיים את הצדק כמכלול של הוגנות, המתבסס על שיקול דעת ציבורי (public reason; Rawls, 2009).

4. האחדה ואי-שוויון במבט כלכלי⁷

האחדה היא פעולה מנהלית המפשטת את המערכת הבירוקרטית, מוזילה עלויות ועשויה לצמצם עיוותים כלכליים ולקדם שוויון. ואולם במקרים רבים האחדה דווקא מגדילה את האי-שוויון. נמחיש הבנה זו דרך השוואת מיסוי ישיר שהוא פרוגרסיבי, כלומר בשיעור משתנה לפי ההכנסה ולכן לא אחיד, למיסוי עקיף שהוא אחיד. מס ערך מוסף (מע"מ) הוא מס עקיף רגרסיבי – מס בשיעור אחיד שאינו מתחשב במאפייניו האישיים של משלם המס. שיעורו ביחס להכנסתן של משפחות מבוססות פחות גבוה לעומת שיעורו ביחס להכנסתן של משפחות מבוססות. לכן הוא מגדיל את האי-שוויון. מנגד, מע"מ בשיעור אחיד אינו מעוות את המחירים היחסיים (relative price),⁸ ולכן אינו פוגע כמעט ביעילות הכלכלית. לעומתו, יש מיסים פרוגרסיביים, כמו מס הכנסה, שאמנם מצמצמים את האי-שוויון, אבל עלולים לפגוע בתמריץ לעבוד או להשקיע בשל עיוות המחירים היחסיים, כלומר לפגוע ביעילות הכלכלית. עם זאת, ככל שתקבולי המיסים מושקעים בחינוך או בתשתיות, יכול השקעה זו להגדיל את הצמיחה הכלכלית.

מדיניות מתמשכת שהנהיגו ממשלות ישראל מאמצע שנות ה-80 של המאה ה-20 – צמצום המגזר הציבורי, הפחתת מיסי הכנסה וקיצוץ בסכום הקצבאות – העמיקה את האי-שוויון, מכיוון שהמרוויחות מהפחתת מיסים היו השכבות המבוססות המשלמות מיסי הכנסה

7 רוב הדיון הכלכלי מתבסס על הספר **כלכלת ישראל** מאת יוסף זעירא (2018).

8 מחיר יחסי הוא מחיר שחורה ביחס לשחורה אחרת.

(כ־50% מהשכירים אינם מגיעים לסף המס), בעוד המפסידות מהקיצוץ בקצבאות היו השכבות המבוססות פחות. יתר על כן, מגזר ציבורי קטן מקשה יותר על אלה האחרונות, שאין ידן משגת לרכוש שירותי בריאות פרטיים או חינוך פרטי, ולעיתים קרובות צמצמו של המגזר הציבורי מלווה בקיצוץ בקצבאות שמהן נהנות השכבות החלשות. הניסיון ליצור מערכות פיצוי מורכבות (כלומר מערכות לא אחידות מרובות קריטריונים) עשוי להגביר את השוויון, אך זאת במחיר מערכת בירוקרטית מסורבלת ועלויות תפעול גבוהות העלויות לפגוע ביעילות הכלכלית.

לסיכום, ההחלטה על האחדה מפשטת תהליכים, מצמצמת עלויות, קלה לתפעול ונוחה להסבר לקהל הרחב, אך מחירה הוא פגיעה אפשרית בקבוצות מסוימות באוכלוסייה, ש"מיטת הסדום" הנתונה אינה תואמת את צרכיהן ואינה מספקת להן מענה הולם. קובעי המדיניות אמורים אפוא למצוא את האיזון המיטבי בין המורכבות והעלות מצד אחד לבין הצורך לבצע התאמה ייחודית מהצד האחר.

5. אתיקה והאחדה

האתיקה, בבואה להיות מצפן מנחה מדינית, הלכה למעשה, חייבת להתחשב במגבלות הכלכליות, שאם לא כן, דינה להישאר במישור התיאורטי בלבד. מכיוון שמטבע ברייתה החברה האנושית מורכבת ממגוון גדול של אנשים וקהילות, יש צורך לקבוע מדדים של חלוקה צודקת של טובין המצויים במחסור באותה חברה. לעיתים המדדים משמשים להבחנה בין מצבים חברתיים, ולא רק ככלי ליישום מדיניות, כמו במקרה של "זיהוי עניים": בישראל, למשל, ההגדרה של קו העוני היא מחצית ההכנסה החציונית בהתאם למספר הנפשות. אף שהגדרה זו מקשרת עוני עם אישוויון, אפשר היה לקבוע מדד אחר; למשל: 60% מההכנסה החציונית או מדדי עוני מוחלטים, כמו מחירו של סל מוצרים שאם אין ידו של הפרט משגת לרכוש אותו, הוא יוגדר עני (שידלובסקי, 2017). ראוי להדגיש שאף שמדד כזה או אחר הכרחי לגיבושה של כל מדיניות שהיא, תוכני המדדים, כפי שנראה בהמשך, הם לעולם תלויי הנמקה והצדקה, ועל פי רוב ניתנים להחלפה מנומקת באחרים.

הגישה התועלתנית שפיתח ג'ון סטיוארט מיל (1806-1873) רואה את הצדק החלוקתי האידיאלי ככזה הממקסם את האושר האנושי, וככל שהתוצאה תתרום יותר לכלל החברה, תהיה זו החברה הראויה ביותר. מה יהיה אפוא מקומם של אנשים שלא ניתן למדוד את תרומתם? כיצד תוכל חברה תועלתנית להבחין בין אלה שתרומתם ניכרת, אך אי אפשר להעריך בדיוק את שיעורה (למשל יועצים חכמים), לבין אלה שתרומתם חיונית, אך כלל אינה באה לידי ביטוי בשכרם (למשל עובדות סוציאליות)? באופן טבעי האחרונים הופכים להיות "שקופים", ועצם קיומם כפרטים בעלי ערך בחברה מוטל בספק.

תיאוריית הצדק החלוקתי של רולס מיוחדת בכך שלא זנחה את הנחשלים ביותר בחברה. התמיכה בהם נתפסת כחלק בלתי נפרד מעקרונות הצדק והשוויון. ואולם רולס סייג סיוע אקטיבי לחלשים בחברה באמצעות קדימויות: בראש ובראשונה יש ליישם עיקרון של חירות מלאה לכל אדם; לאחר מכן אפשר להצדיק חלוקה לא שוויונית, אם היא נועדה לקדם שוויון הזדמנויות; ולאחר שני שלבי סף אלה תהיה הצדקה לאישוויון, רק אם הוא מקדם את השכבות הנמוכות בחברה. רולס הצדיק חריגה מכללי השוויון, רק אם היא נעשית לטובת הקבוצות החלשות ביותר בחברה. ואם ניקח דוגמה מעולם הספורט, במשחק בין שתי קבוצות גם הקבוצה המפסידה זכאית לתמורה מסוימת על השקעתה, משום שתמורה להנאת הקהל. אף שרווחיה ייפלו מאלה של קבוצת המנצחים, אין זה סביר שייוותרו בלא כלום (Wenar, 2008).

על רקע ניסיונות אלה, לכונן מדיניות של שוויון יחסי בתוככי קולקטיב אנושי מגוון ורווי פערים, באה תפיסתו המקורית של הפילוסוף האמריקני בן זמנו, הארי פרנקפורט (1929-). פרנקפורט אינו מוצא ערך בשוויון כשלעצמו, אלא רואה בו מדד להשגת תכליות חברתיות אחרות, למשל מאבק במשוא פנים ובשרירותיות. ואולם לפי השקפה זו לא בהכרח אישוויון מעיד על משוא פנים, משום שכל עוד יכול כל אדם לממש את עצמו ולחיות חיים של כבוד, פערים חברתיים עשויים לשמש תמריץ כלכלי ולעורר מוטיבציה להשקיע בלימודים ובעבודה כדי להתקדם, ולכן אין הם בלתי ראויים מבחינה מוסרית (Frankfurt, 1997).

בקביעת מדדים שוויוניים לחלוקת ההטבות יש חתירה לצדק תהליכי (procedural justice). על פי גישה זו, כדי להבטיח חלוקה הוגנת של משאבים, יש לבנות מדדים מקובלים, אחידים, עיוורים להבדלי מעמד, עדה, מצב סוציאקונומי וכיוצא באלה. אנו מנסים להראות שמדדים עיוורי תרבות מחוללים עיוותים הפוגעים בצדק החלוקתי, משום שבפועל עקב נסיבות תרבותיות ומגבלות חברתיות נמנע מקבוצות ייחודיות, בדרך כלל שוליות ומודרות, לקבל את התגמולים ואת המשאבים המגיעים להן. כעת ניגש למקרה הבוחן.

6. מקרה בוחן: אלמנות צה"ל הבדואיות

כידוע, בין המדינה לאזרחיה המשרתים בצבא יש חוזה המנוסח במסמך **רוח צה"ל**. לפי חוזה זה ניאות הפרט לסכן את עצמו ואת חייו למען ביטחון ישראל, בידועו שאם ייפגע, תדאג המדינה לו ולמשפחתו. חוזה ערכי זה נחשב לאחד ממרכיבי החוסן הלאומי (גולד גזית, 2019). האם הוא תקף גם לקבוצות חברתיות ייחודיות? שאלה זו תיבחן להלן באמצעות תיאור מקרה אלמנות צה"ל הבדואיות. כדי להציג את ההקשר שבו חיות אלמנות אלה, נפתח בסקירת המגזר הבדואי בחברה הישראלית.

החברה הבדואית בנגב

מספרם של הבדואים בנגב מוערך ב־272,000 נפש. והם מתגוררים בשני סוגים של יישובים. הסוג הראשון הוא רשויות מקומיות הכוללות את העיר רהט ושש מועצות מקומיות שהן עיירות, כמו גם שתי מועצות אזוריות – אלקסום ונווה מדבר – המאגדות בתחומן 11 יישובים מוכרים. בסוג השני נכללים יישובי "הפזורה" – כפרים לא־מוכרים, חלקם מאהלים ופחונים – המאכלסים כ-40% מהתושבים הבדואים (אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2020). סלע המחלוקת העיקרי בין הבדואים למוסדות המדינה הוא אימתן היתרי בנייה בכפרים הלא־מוכרים וסכנת ההריסה המרחפת מעל המבנים שהוקמו בהם (Alsrailha, 2020). כ־60% מהבדואים בנגב חיים בכפרים מוכרים, והשאר מתגוררים בכפרים שהמדינה אינה מכירה בקיומם. באופן מסורתי ניהלו הערבים הבדואים – שהם מוסלמים – אורח חיים נוודי, אך כיום הם עוברים תהליך שינוי מהיר ודרמטי של התיישבות במגורי קבע, בין שהוכרו בידי המדינה ובין שלא. למרות השיפור היחסי שחל בשנים האחרונות במצבה של האוכלוסייה הבדואית בנגב, זו עדיין קבוצה ענייה ומוחלשת.

החברה הבדואית־הערבית היא חברה מסורתית־שמרנית, ולשבטיות ניתנת משמעות רבה בכל מישורי החיים (Dinero, 2010; Manor-Binyamini, 2018; Yiftachel, Roded, & Kedar, 2016). מבנה המשפחה הפטריארכלי מתבטא בתלות מוחלטת של הנשים בגברים (AI-Krenawi & Graham, 1997). האב הוא הדמות הדומיננטית: כל בני המשפחה כפופים לו ומכבדים אותו, והוא בעל הסמכות הלגיטימית במישורי חיים רבים ובכל המישורים הקשורים לנשים (Dwairy, 2004; Popper-Giveon & AI-Krenawi, 2010). מעריכים ש-30% מהנישואים בחברה הבדואית הם פוליגמיים. 80%-90% מהנשים אינן משתתפות בכוח העבודה, ולמעט קניות וצרכי בריאות, אינן יוצאות מתחום הבית. כשבוחנים את מעמדה של האישה הבדואית, יש להתייחס למערכת הכללים החלים עליה כאישה ערבייה־מוסלמית המחויבת למסורת הבדואית.

ככל שאר החברות האנושיות, החברה הבדואית אינה ישות סטטית אלא נתונה לשינויים ערכיים ותרבותיים (Abu Aleon, Weinstock, Manago, & Greenfield, 2019). מאז שנות ה־70 של המאה ה־20 היא עוברת תהליכי מעבר מחברה מסורתית עם מבנה פטריארכלי לחברה עם סממנים מודרניים (Harel-Shalev, Kook, & Yuval, 2019). מעבר זה נותן את אותותיו בקצב שונה ובעוצמה שונה בכפרים, בקהילות ובמשפחות. יחסי המגדר ומעמדן היחסי של הנשים בהשוואה לזה של הגברים נתונים לשני תהליכים מנוגדים. מצד אחד, ברוב הקהילות והמשפחות יש פיקוח הדוק על הנשים, והן ממועטות להופיע במרחב הציבורי. המבנים החברתיים משמרים נורמות מסורתיות, לרבות אלימות במשפחה, פוליגמיה ורצח נשים על רקע חילול כבוד המשפחה (אלאסד־אלהוזייל, 2016; יזבק וקוזמא, 2017; Nasasra, 2017; Allasad-Alhusail, 2018; Abu-Rabia-Queder, 2017), ודגם המשפחה הפטריארכלי הדומיננטי מוביל לדחיקת נשים לשוליים (Berger-Polsky et al., 2020; Marea-Sarwan, Roer-Strier, & Strier, 2020). מהצד האחר, בעת האחרונה נשים בדואיות

נהנות מלגיטימציה הולכת וגוברת לרכוש השכלה גבוהה, לצאת לעבודה מחוץ למשק ביתן ולצאת אל המרחב הציבורי מחוץ לכפרי מגוריהן (Harel-Shalev et al., 2019). נשים בחברה הבדואית נהנות ממגמה כלל-עולמית של עלייה בעצמאות ובאוטונומיה לנשים והגברת השוויון מגדרי (Abu Aleon et al., 2019).

גיוס לצבא של חיילים בדואים

הבדואים אינם חייבים בגיוס לצה"ל, אבל משנת 1950 מתגייסים בדואים לצבא על בסיס התנדבותי. בעבר עמד שיעור המתנדבים הבדואים לשירות בצה"ל על 5%-10% מכלל אוכלוסיית הבדואים בגיל גיוס (Røsilien, 2012), ובשנת 2014 ירד מספרם לשיעור מזערי עקב תהליך שהחל עוד באינתיפאדה הראשונה. בשנים האחרונות משדרים מנהיגים ופעילי ציבור מהמגזר הבדואי זלזול והתרסה כלפי חיילי המגזר (יהב, 2011). תנועת ההתנגדות הפלסטינית חמאס לוחצת על מנהיגי שבטי הבדואים בישראל למנוע מבני המגזר להתגייס לצה"ל. התנועה מצהירה שבדואים המשרתים בצה"ל מבזים את מורשתם ואת זהותם, משום שבשירותם הם מסייעים לצה"ל להסב סבל לאוכלוסייה הערבית בישראל ומחוצה לה (UPI, 2004).

שכול ואלמנות בחברה הבדואית

בשונה מהחברה הבדואית המסורתית, החברה היהודית בישראל מאורגנת סביב מיליטריזם תרבותי ואזרחות רפובליקנית; כלומר: המדינה מעניקה תגמולים ממשיים וסמליים לאלה שתורמו לה ולא לה המקבלים על עצמם להתנהג בהתאם לציפיותיה. במגזר היהודי בחברה הישראלית משפחות שכולות נתפסות בדרך כלל כאצולה חברתית, המייצגת והמשקפת את ערכי הקרבה והגיוס של החברה (Ben-Asher & Lebel, 2010). למשפחות החללים היהודים מיוחסת "המעלה האזרחית האולטימטיבית", ומעמדה הציבורי של האלמנה בא לידי ביטוי במיוחד כסוכנת זיכרון המשתלבת בשיח ההנצחה, הגבורה והפטריטיביות (Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2020b; Lebel, 2011). בתודעה הציבורית הישראלית השכול הצבאי מנוכס אפוא לקולקטיב, והוא זוכה להוקרה ומואדר מתוך נתינת משמעות המתומצתת באמירה הספרותית ההרואית "ובְּמוֹתָם צִוּוּ לָנוּ אֶת-הַחַיִּים".⁹

מאז קום המדינה נפלו 192 חיילים בדואים במהלך שירותם הצבאי או בנסיבות הקשורות לאירועי לחימה.¹⁰ בניגוד לשכול הצבאי המוקר בישראל (honored grief), אלמנות צה"ל

9 מתוך שירו של חיים נחמן ביאליק, **אסיש אתינפשיך לדעת**, תרנ"ח.

10 מספר החללים הבדואים המונצחים באנדרטת החייל הבדואי הוא 165. חלק מהמשפחות ביקשו ששם הבן לא יופיע באתר הנצחה רשמי של המדינה.

הבדואיות מתמודדות עם שכול מודר – אובדן שאינו מוקר. אף שהשכול שלהן מוכר על פי החוק הישראלי, החברה שהן חיות בה אינה מוקירה אותו (בן אשר ובוקק־כהן, 2019). לאובדן אישי זה מאפיינים של נחיתות, משום שאין בו הוקרה חברתית-ציבורית ומשמעות לאומית (בן אשר ולבל, 2010 ; Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2019).

היה זה פייר בורדייה (Bourdieu, 1986, 1989) שהציע את המושג "הון סימבולי" – ההערכה או העוצמה שהחברה מזכה בהן משתתפים ("שחקנים") בכל מרחב חברתי ("שדה") הודות להתנהגותם או לתכונותיהם. גילויי ההוקרה משתנים מחברה לחברה ומתרבות לתרבות על פי מערכת האמונות והערכים בכל שדה חברתי נתון. בן אשר ובוקק־כהן (2019) זיהו גם הון סימבולי שלילי – אדם המשתייך לקבוצה שזהותה, תכונותיה או מנהגיה נחשבים סותרים את ערכי הליבה של התרבות המרכזית בחברה הכללית צובר הון סימבולי שלילי, משום שהוא מורחק ממקורות הון אחרים, כמו כבוד ומעמד, ובמקרה של אלמנות צה"ל הבדואיות תשורות והוקרות, וכך מופרת זכותו הבסיסית לשוויון בחברה דמוקרטית. בהקשר של אלמנות צה"ל הבדואיות מציעות בן אשר ובוקק־כהן להחיל את מושג ההון הסימבולי השלילי גם על יחסים חברתיים ועל אינטראקציות של חברי הקבוצה בזירות חייהם (Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2020b). אם כן, כשנוצר מצב הפוך, כלומר כשההון הסימבולי המעצים דווקא נשלל מהפרט ובה בעת הוא צובר הון סימבולי שלילי, מופרת הזכות הבסיסית לשוויון של מחזיק ההון הסימבולי השלילי.

רוב הנשים הבדואיות אינן משתתפות בהלוויית. זאת ועוד, הדת המוסלמית קצבה להשתתפות הציבור באבל ("חדאד") תקופה של שלושה ימים, וקבלת הפנים נערכת בבית הורי המת. בדרך כלל למעט הביטוי החיצוני של לבוש שחור, אין האלמנה מקבלת את פני המנחמים ולא נהוג בחברה הבדואית שתיתן ביטוי פומבי לצערה. בתום שלושת הימים היא נדרשת להתחיל להתארגן לחייה החדשים. בפועל מוקצבים לה ארבעה חודשי אבלות ועוד עשרה ימים, משום שבסיומה של תקופה זו אפשר לראות אם הרתה לבעלה המת. על רקע התנגדות המנהיגות הדתית, הלאומית והפוליטית של החברה הבדואית לגיוס חיילים בדואים לצה"ל, היו מקרים שבהם ביקשו משפחות הנופלים להימנע מכל סיקור תקשורת ובכלל זה חשיפת מקום מגורי המשפחה. מותו של החייל, לא רק שאינו זוכה להוקרה חברתית, אלא לעיתים אף סופג ביטויי התרסה כנגד החלטתו לשרת בצבא. במצב זה נשארת האלמנה עם אבלה הפרטי המוצנע, הן מבחינה דתית ותרבותית והן מבחינה חברתית-פוליטית. החברה אינה מייחסת חשיבות לרגשות האלמנות ולאבלן (Bokek-Cohen & Ben-Asher, 2018c).

לאחר מות הבעל מוצאת את עצמה האלמנה הבדואית ללא תמיכה, בתוך המרחב הגיאוגרפי התחום של משפחת בעל, המקום שאליו עברה עם נישואיה. חוקי השְׂאָרוֹת פטריארכליים, ודפוס המגורים הוא פטריילוקלי, ולכן היא מחויבת להישאר בתוך משפחת הבעל ולגדל את ילדיה תחת פיקוח הגברים במשפחה. אם תסרב, תיאלץ להיפרד מהם ולהשאירם לחיות עם משפחת אביהם. בשל קוד הכבוד והבושה המקודש בחברה הבדואית,

תפקידם של הגברים לשמור שהאלמנה לא תצא מתחום אזור החיים של המשפחה, וכדי למלאו כהלכה, הם מצרים מאוד את טווח התנועה שלה (בן אשר, 2020; Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2020a).

מעמדה החברתי של אלמנה ערבייה בהיררכיה החברתית הפנימית נחשב נמוך מזה של אישה נשואה, ומצפים ממנה להפגין חולשה לאחר מות הבעל. מחקרים מראים שרוב האלמנות הערביות חיות ביגון תמידי ובדיכאון (אבו־בקר, 2010). הקהילה רואה בהן חלק ממשק הבית המורחב של הבעל המנוח, ולכן הן נוטות להישאר בו. ואולם גם אם יש להן קשרי דם למשפחתו ואף שילדיהן נחשבים חלק ממשפחתו המורחבת, האלמנות עצמן פגיעות מאוד וכפופות לפיקוח חברתי הדוק שמגביל מאוד את עצמאותן ואת יכולתן לצאת מחוץ לאזור הקרוב לבית. אם כן, אלמנות בדואיות מאבדות את העצמאות היחסית שהיתה להן כשהיו נשואות. הכפיפות הכלכלית של האלמנה למשפחת הבעל והצורך בתמיכה כספית מקרובי משפחה הם מקור למתחים ולסכסוכים בתוך המשפחה המורחבת (Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2017).

לפנינו אפוא קבוצה חברתית מוחלשת: בדואיות, נשים ואלמנות. שלוש זהויות אלה – לשלעצמן מערערות את מעמדן בחברה הבדואית. ואם לא די בכך, באה הזהות הרביעית – אלמנת צה"ל – ומעמיקה את חולשתן בחברה זו.

אלמנות צה"ל יהודיות ובדואיות

מעבר לאסון הפרטי, לעוצמת הכאב ולאובדן המאפיינים את האלמנות כולן, חושפת התבוננות במאפייני השכול של אלמנות צה"ל היהודיות ואלמנות צה"ל הבדואיות (ראו בהרחבה בן אשר ובוקק־כהן, 2019; Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2020a, 2020b) שונות בסיסית בין שתי הקבוצות:

1. **השכול הלאומי וערכי חברה** – השכול הלאומי הישראלי הוא חלק מהמיליטריזם החברתי בתרבות ההגמונית התומכת בערכי ההקרבה הלאומית, ועל כן אלמנות צה"ל היהודיות זוכות להוקרה. לעומת זאת, בחברה הבדואית השירות בצה"ל ובכלל זה השכול הצבאי מנוגדים לערכי החברה ולעיתים נתפסים כמנוגדים לערכי הדת.
2. **הוקרה חברתית** – בקרב היהודים נחשבים בני משפחות החללים כאלה שהגשימו את ערכי המדינה והחברה, ועל כן זכאים לכבוד ולהוקרה. יתר על כן, מוות כזה מקודש חברתית, והחלל נתפס כגיבור. לעומת זאת, החברה הבדואית מפגינה אדישות לנסיבות המוות ואף מוקיעה אותו. החלל הוא אנטיגיבור, ואין מייחסים לו הקרבה וגבורה.
3. **תגמולים קונקרטיים** – אלמנות צה"ל היהודיות מקבלת סל שיקום מותאם לצורכיהן, הכולל תגמול חודשי, תגמולי הוקרה חברתיים וסיוע כספי לטיפול נפשי,

- ואילו אלמנות צה"ל הבדואיות, הזכאיות גם הן לאותו סל שיקום, מקבלות רק חלק ממנו (ראו הרחבה בהמשך המאמר).
4. **תגמולים סמליים** – האלמנות היהודיות זוכות למעמד חברתי מועדף, ואילו האלמנות הבדואיות הופכות דחויים ומודרות.
5. **תקשורת** – אלמנות צה"ל היהודיות נחשפות לתקשורת הציבורית. סרטי הנצחה פרטיים ומקצועיים מופקים ומשודרים בפומבי. עלילות הנופלים הן חלק מהספרות ומהתיאטרון בישראל, ושם הם מוצגים כגיבורי תרבות וכסמל לאומי. לעומת זאת האלמנות הבדואיות ובעליהן המנוחים נעלמים מהתקשורת הציבורית ומהתקשורת הפנימית-קהילתית.

עיון בהשוואה זו בין אלמנות צה"ל היהודיות לאלמנות צה"ל הבדואיות מציג בברור את ההבדלים בין השכול המוקר לשכול המודר. במאמר זה בחרנו להתמקד בחינת הפערים באפשרות לממש את הזכויות החומריות הניתנות מתוקף חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (התשי"א-1950), זכויות שאלמנות צה"ל הבדואיות מתקשות לממשן. בהמשך הדברים נראה כיצד בחינת עומק של שלל הזכויות של האלמנות חושפת את הפערים ביכולתן של קבוצות אוכלוסייה שונות ליהנות מהן.

זכויות והטבות בלתי מותאמות

משרד הביטחון הוא המופקד על טיפול במשפחות שכולות. המרכיב הבסיסי בקשר זה הוא התגמול החודשי, אך נלווים אליו זכויות נוספות ושירותים פסיכוסוציאליים חשובים, הכוללים קשר עם עובד סוציאלי, תמיכה בהשכלת הילדים, קשר עם מתנדבים ועידוד ותמיכה בנושא התעסוקה. מלבד הגמלה החודשית שאותה מקבלות על פי חוק כל האלמנות, זכאית האלמנה להטבות נוספות במגוון תחומים: הנצחה, דיור, בריאות, דיור מוגן, רכב, תמיכה כלכלית ותקשורת (משרד הביטחון, אין תאריך).

פירוט תחומי הטיפול באלמנות נמצא באתר האינטרנט של אגף משפחות, הנצחה ומורשת במשרד הביטחון.¹¹ בכותרת האתר מופיע המשפט "בעין רואה, אוזן שומעת ולב מביין", אולם האתר כתוב בשפה העברית ללא תרגום לערבית, כלומר אינו נגיש לאלה הדוברים ערבית בלבד.

11 ראו אתר אגף משפחות, הנצחה ומורשת (אין תאריך).

הלוויה, קבר, מצבה והנצחה

משרד הביטחון אחראי להקמת המצבה ולאחזקת בתי קברות צבאיים, אך מסיבות חברתיות-פוליטיות נקברים רוב החללים הבדואים בקבורה אזרחית. על פי הנהוג באיסלאם, בתי הקברות אינם משמשים מקום עלייה לרגל, ולפיכך לא נדרשת אחזקת בתי קברות או חלקות צבאיות, וכן לא מקובל להקים מצבות. מאחר שמענק ההנצחה למשפחתו של כל חלל ניתן כנגד קבלה על הוצאה כספית, ומאחר שהמסורת הבדואית אינה רואה בעין יפה את הנצחת המת, אין האלמנה הבדואית נהנית מזכאות זו.

דיור

מלבד התגמול החודשי, ההטבות בתחום הדיור הן הנכבדות ביותר מבחינת הסיוע הכספי. סיוע זה יכול להגיע במצטבר למאות אלפי שקלים ברכישת דירה ראשונה, בהחלפת דירה, בהשתתפות בשכירות, בהלוואה לשיפוצים ובהלוואה להחזר משכנתה. הטבה נכבדה נוספת היא הנחה גדולה בתשלומי מס רכישה למנהל מקרקעי ישראל, מס שכל אזרח חייב בו בעת רכישת דירה.

ניתן לבנות בית חדש או לרכוש דירה רק ביישוב מוכר, ובדרך כלל המשמעות היא יציאה מאזור המגורים המסורתי של המשפחה. רוב האלמנות הבדואיות מתגוררות בסמוך למגורי המשפחה המורחבת. לעיתים קרובות, בשלב הקמת המשפחה הצעירה ולפני ביסוסה הכלכלי, גרים בני הזוג וילדיהם בחדר או במרחב אחר שמקצים להם בבית ההורים. על פי מחקרה של אלאסד־אלהוזייל (2013), אצל נשים בדואיות מבוגרות יש הלימה בין מרחב החיים המצומצם לביטחון האישי שהן חוות, ואילו הנשים הצעירות מרגישות כלואות במרחב הביתי, כשאינן יכולות לצאת ולבוא כרצונן וחייבות להיות תחת פיקוח מתמיד של האב, הבעל או חברי המשפחה. אם כן, גם אם אלמנה בדואית רוצה לממש את זכותה ולרכוש דירה, אין באפשרותה לעשות זאת. אמנם אם לאלמנה אין ילדים, היא רשאית לחזור לבית הוריה, אבל תכליתו של מעבר זה היא שהאב והאחים יפרסו עליה את חסותם ויגבילו את מרחב התנועה שלה. מאחר שהסיוע בדיור מותנה בדירה הנמצאת ביישוב מוכר, אם אין היישוב מוכר, לא תזכה האלמנה לממש את זכאותה לדירה. אמנם הגמלה החודשית שמקבלת האלמנה מבססת אותה מבחינה כלכלית, אך אין היא משחררת אותה מהכפיפות המסורתית לפיקוח הגברים במשפחה ולשליטתם, ובכלל זה החיים במרחב הסגור של המשפחה. כמו כן אין היא יכולה להשתמש בהטבות האחרות שהמרכזית בהן היא לצורכי דיור (Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2017).

בריאות

הבדואים בכפרים הלא מוכרים סובלים מהעדר שירותי בריאות זמינים. ההטבות הניתנות לאלמנות צה"ל היהודיות כוללות התייעצות רפואית, מכשירים רפואיים, לחצן מצוקה והשתתפות בדיוור מוגן ובמרכז יום לקשיש. אף לא אחת מזכאוויות אלה זמינה ורלוונטית לאלמנה הבדואית בנגב, שבשעת הצורך עומד לרשותה רק טיפול במרכז הרפואי הציבורי הגדול בעיר המרכזית ובמרפאות החוץ הסמוכות אליו.

כלכלה

ההטבות הכלכליות הניתנות לאלמנות צה"ל כוללות עזרה בהקמת עסק, סיוע ברכישת רכב, בלימודים ובהכשרה מקצועית, מענק לרכישת קלנועית ותשלום דמי ניידות. מתוך ההטבות האלה זו הנוגעת להתניידות ולרכישת רכב מאתגרת במיוחד מבחינת אלמנות צה"ל הבדואיות. עליהן לנהל מאבק קשה, כדי להשיג את הסכמת המשפחה לעבור מבחן נהיגה ולרכוש רכב, כי הרי אחד המחסומים הגדולים הניצבים לפנייהן הוא צמצום מרחב התנועה הגיאוגרפי שלהן. כל זמן שהיו נשואות ותחת חסות הבעל והשגחתו, הן הורשו לנסוע לעיר ולהסתובב במרכזי הקניות בלוייתו, בליווי בן משפחה אחר ולפעמים אפילו חברות. ואולם לאחר מותו עובר הפיקוח עליהן לאבי המשפחה, ובדרך כלל פיקוח זה נוקשה הרבה יותר כשמדובר באלמנות צה"ל. הוצאת רישיון נהיגה ורכישת רכב הן כמעט הדרך היחידה לצאת מההסגר שנכפה עליהן, אך רכישת הרכב כשלעצמה נחשבת פעולה גברית שאינה מתאימה לאישה. יש לציין שגם אם למרות זאת עלה בידה לרכוש רכב, בדרך כלל מותר לה לנסוע רק לקניות ולצרכים בריאותיים.

מתנות וטיולים

מדי שנה במועד הסמוך ליום הזיכרון ויום העצמאות מקבלת כל משפחה שכולה בישראל שי קטן מהמדינה: ספר שירי ארץ ישראל באלבום כרום מהודר, דגם של יונה בתוך מסגרת עץ, נשקפת מאחורי זכוכית, ולמרגלותיה חרותות מספר שורות מההמנון, פן לנר זיכרון מובנה כמגן דוד או מסגרת שעליה מתוחה רשת עם מפת ארץ ישראל, ומעליה שורה משירו של שאול טשרניחובסקי, "האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו". השליח המוסר לאלמנה הבדואית את השי ממלא באמונה את משימתו. מיותר לציין שהאלמנה הבדואית הפותחת את השי מתקשה לראותו כסמל המבטא את התרבות ואת המסורת שלה.

מדי פעם מוזמנות אלמנות צה"ל לטיולים משפחתיים משותפים, שמטרתם לאפשר להן הפוגה, לחזק אותן ולתת להן משאבי כוח. במחקרן של בן אשר ובווקק־כהן (Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2019; Bokek-Cohen & Ben-Asher, 2018a, 2018b) תיארו האלמנות הבדואיות קושי להשתלב בטיולים: (א) אלמנה בדואית לא תיסע לבד, אלא בליווי בת

משפחה, ואילו הרישום לטיול מיועד לאלמנות בלבד; (ב) חלק מהטיולים נערכים בחודש הרמדאן שבו הן וילדיהן צמים; (ג) שפת ההדרכה בטיול היא עברית בלבד. עוד בהקשר של השפה סיפרה אחת האלמנות שבאחת השנים קיבלה כשי תלוש זיכוי לקניית ספר. כשהגיעה לחנות, אמרה לה המוכרת שאין אף לא ספר ילדים אחד בערבית (בן אשר ובוקס־כהן, 2017).

מתוך סקירה זו אפשר להיווכח שאלמנות צה"ל הבדואיות לא יכולות לממש את רוב ההטבות הניתנות לאלמנות צה"ל. הטבות אלה אינן ניתנות להעברה ולהתאמה לצורכיהן, למשל חיבור מקום מגוריהן לאנרגיה סולרית ולתקשורת או שיפור תנאי חייהן בו.

7. דיון – האחדה כפגיעה בזכות לשוויון זכויות אזרחי

במאמרנו ביקשנו לשפוך אור על **פרדוקס השוויון**. עשינו זאת דרך ההמחשה כיצד התייחסות אחידה לאזרחים והתעלמות מהקשר חייהם מובילות לעיתים לחלוקה לא שוויונית של תגמולים והטבות. הרציונל העומד בבסיס קביעת מדדים שוויוניים ואחידים לחלוקת ההטבות לאלמנות צה"ל משקף חתירה לצדק תהליכי. ואולם יש להניח שקביעה זו לוקה ברגישות התרבותית, ונעשתה מתוך תפיסה המעמידה במרכז את החברה היהודית, ובעתיה האלמנות הבדואיות, החשות ממילא שנעשה להן עוול גדול, אינן מקבלות את חלקן השווה. מכאן עולה שחלוקת ההטבות לאלמנות צה"ל פוגעת בעקרון השוויון ולפיכך גם בצדק התהליכי עצמו.

החלת מדדים זהים ואחידים למתן ההטבות לאלמנות היהודיות והבדואיות מונעת גם צדק חלוקתי. צדק חלוקתי משמעו, לא רק שהמשאבים מחולקים באופן שווה או הוגן, אלא שעל החלוקה לשקף גם ממד תודעתי: שותפות בקהילה אינה עניין טכני בלבד – צרכנים או לקוחות חולקים משאבים – לחלופין היא מבוססת על סיפור משותף או על תודעה של שותפות גורל (מקינטאיר, 2006). במקרה שסקרנו, לא זו בלבד שאין האלמנות הבדואיות זוכות לחלק שווה במשאבים המגיעים להן כדין ולכן חשות שנהגו בהן שלא בהגינות, אלא הן חוות ניכור עמוק מצד הקהילה שלהן. התוצאה היא שאין הן ממשות הטבות חשובות ובעלות ערך כספי רב בתחומי הדיור, הטיפול הרגשי, התחבורה ועוד. בסיכומו של דבר, מבחינת דפוסי מימוש ההטבות עולה שעקב הנסיבות התרבותיות והמגבלות החברתיות המשאבים שמקבלות האלמנות הבדואיות נופלים בהרבה מאלה שמקבלות האלמנות היהודיות. אפשר לומר שמתקבלת תמונה של שוליות מרובה והצטלֶּביות (intersectionality),

המשקפות אפליה על רקע חברתי-תרבותי שחברת הרוב יוצרת, וגם אם אינה עושה זאת במכוון, אין היא פועלת כדי למנוע אותה.

התבוננות מנקודת המבט של פרדוקס השוויון מאפשרת לנו להטיל ספק בכללי האחדה היוצרים למעשה אפליה בחסות החוק ולבקר אותם. כדי לממש באופן צודק זכויות שוות, לא ניתן אפוא להתייחס לקבוצות שונות כאילו היו שוות, אלא יש להבחין בין זהויות שונות ובהשלכות הנגזרות משונות זו. סיפורו של אדם אינו מתמצה בהשתייכותו הפורמלית לקהילה נתונה, ויש לראות את כלל ההקשרים של חייו. התעלמות מהם כמוה כהתעלמות מקיומו ומייחודו של האדם (Mir-Hosseini, Vogt, Larsen, & Moe, 2011).

כדי למנוע פגיעה ואפליה מסוג זה, אפשר לנקוט שלל דרכים לבחינת יכולתן של קבוצות שונות לממש זכויות שניתנו להן בחוק. במקרה הבוחן שהובא במאמר זה אנחנו מצביעים על הצורך לבחון מחדש את התאמת הזכויות הניתנות כחוק לאלמנט צה"ל הבדואיות ולהציע חלופות המתאימות לחברה ולתרבות הבדואית ולתנאי החיים של האלמנט. למשל: אפשר ליצור חלופה להטבות בדיוור באמצעות עזרה בהתקנת מערכת סולרית לחשמל בבית או להחליף טיפול פסיכולוגי וסיוע נפשי בליווי וסיוע כלכלי או משפטי. באופן זה יישמר חוזה "רוח צה"ל" בין המדינה למי שמסתכן בגופו ובחיייו להגן עליה, אך הוא יותאם באופן שוויוני על ידי ניתוח מחסום האחדה. איננו נדרשים לשוויון טכני ועקר, אלא לשוויון שאמפתיה ורגישות הקשרית שלובות בו ללא הפרד.

שאלת האחדה כאויבת השוויון אינה מיוחדת, כמובן, רק למקרה הבוחן שהובא במאמר. שאלה זו עלתה למשל ממש לא מכבר, כשהוחלט לחלק בפסח תש"ף מענקים שווים לכלל האוכלוסייה בעקבות התפרצות מגפת הקורונה. חוקרים מהמוסד לביטוח לאומי (אנדבלד, הלר וכראדי, 2020) טענו שבזכות המענקים האוניברסליים שניתנו לכלל האוכלוסייה, בלי לבדוק אם מקבליהם נפגעו ממשבר הקורונה, לא העמיקו הפערים החברתיים, ומדד ג'יני הבוחן אישויון נשאר יציב. אנו סבורים שאין די במדד זה כדי לבחון את התמונה בשלמותה, וגם אם ממצא זה נכון, ברור שהקצאת סכום המענק רק לאלה שנפגעו בפועל היתה מצמצמת את האישוויון, משום שמבחינת משפחות העצמאים והמובטלים לא די בקצבה מזערית כדי לתת מענה הולם למצוקתן הכלכלית, ובה בעת אין בכוחו של מענק אוניברסלי בסדר גודל כזה להגביר את צריכתן של משפחות מבוססות ולהניע את גלגלי הכלכלה. ואולם מענק גבוה יותר לאלה הזקוקים לו היה מגדיל את הצריכה בהשוואה למענק אוניברסלי, ובאופן זה היה תורם יותר לעידוד הצמיחה. יתר על כן, המענקים האוניברסליים מגדילים את הגירעון התקציבי, ובעתיד יביאו להעלאת מיסים או לצמצום השירותים של המגזר הציבורי, כדי לממן את הגירעון. לנוכח נתונים אלה אין זה סביר לחלק מענק אוניברסלי ללא הבחנה במידת הצורך של מקבל המענק. בין כלכלנים שוררת הסכמה נרחבת שהמהלך הממשלתי של מענק אוניברסלי היה פופוליסטי ושגוי כלכלית (מילמן, 2020), והדגים כיצד האחדה המתחזה כדאגה לכל פוגעת בסופו של דבר בשוויון ובערך החברתי.

לסיכום: במאמר זה סקרנו את הזיהוי השגוי בין האחדה לשוויון. הראינו והדגמנו שמדדים הם אמנם תנאי הכרחי לכל מדיניות נושאת ערך – פוליטי, חברתי ואפילו תרבותי ולשוני (למשל כללי הדקדוק שגם מאמר זה מציית להם) – אבל מדדים אינם יכולים להיות חזות הכול, ודאי לא בשאלות של צדק, הוגנות ושוויון. מעצם מהותם אין הם ערוכים להכיל שונות תרבותית, קבוצות שוליים, הקשרי חיים ייחודיים ומצבים אנושיים מורכבים. יש מצבי עניינים שבהם עלינו להתנער מהמדדים ולהעדיף את ההתבוננות הרגישה ומכוונת ההקשר. בהקשרי מדיניות רבים אין התבוננות זו חותרת תחת קיומם של מדדים; אלא מאפשרת להחילם בגמישות אנושית והוגנת, ובכך לשמרם לאורך זמן. הרגישות האנושית והתרבותית היא אפוא צידו האחר, המשלים, של מטבע המדדים, ורק התבוננות בשני צדדיו תכונן שוויון שיש בו עומק והכרה בשונות ובערך השונות.

מקורות

- אברבקר, ח' (2010). בין עצמאות לשליטה: המקרה של אלמנה ערבייה. בתוך ס' אבררביעהקווידר וני' וינרלוי (עורכות), **נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות** (עמ' 27-48). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- אגף משפחות, הנצחה ומורשת (אין תאריך). **משרד הביטחון, אגף משפחות, הנצחה ומורשת**.
<https://www.mishpahot-hantzaha.mod.gov.il/mhn/widowhood/Pages/default.aspx>
- אוניברסיטת בן-גוריון בנגב (2020). **מאגר מידע מקוון – גרסת בטא: מאפייני חיים של החברה הבדואית בנגב**. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אלאסד'אלהווייל, נ' (2013). המשמעות הכפולה של ההגנה בחיי שלשה דורות של נשים בדואיות. **סוגיות חברתיות בישראל**, 15, 58-86.
- אלאסד'אלהווייל, נ' (2016). **כשהצל גדול סימן שהשמש שוקעת: חייהן של נשים בדואיות בראי השינויים**. תל אביב: רסלינג.
- אנדבלד, מ', הלר, א' וכראדי, ל' (2020). השפעת המיתון בעקבות משבר הקורונה על רמת החיים, העוני והאי שוויון. **מחקרים לדיון**, 133. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- אפלטון (1975). המדינה. **כתבי אפלטון** (כרך ב, ספרים ג, ד, ה; י"ג ליבס, מתרגם). תל אביב: שוקן.
- אריסטו (1985). **אתיקה: מהדורת ניקומאכוס** (י"ג ליבס, מתרגם). תל אביב: שוקן.
- בג"ץ 240/98 **עדאלה ואח' נ' השר לענייני דתות ואח'**, פ"ד נב(5).
- בג"ץ 6298/07 **יהודה רסלר, רס"ן בדימוס נ' כנסת ישראל**, פד"י סה(3).
- בן אשר, ס' (2000). **כוכב: נשים בדואיות פורצות דרך**. תל אביב: מכון מופ"ת.

- בן אשר, ס' ובוקק-כהן, י' (2017). שכול מודר: תפיסות השכול של אלמנות צה"ל הבדואיות. **חברה ורווחה, לז(4)**, 830-805.
- בן אשר, ס' ובוקק-כהן, י' (2019). בין שכול פרטי לציבורי של אלמנות צה"ל מהציונות הדתית ושל אלמנות צה"ל בדואיות. **סוגיות חברתיות בישראל, 28**, 34-7.
- בן אשר, ס' ולבל, א' (2010). אלמנות צה"ל הבונות קשר זוגי: ייצוגי שיח חברתי פוליטי. **חברה ורווחה, לז(2)**, 309-289.
- גולד גזית, ר' (2019). **זכויות נכי צה"ל**. בני ברק: בורסי.
- וינריב, א' (2008). **בעיות בפילוסופיה של המוסר** (כרך א). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- זעירא, י' (2018). **כלכלת ישראל**. ראשון לציון: ספרי עליית גג, ספרי חמד, ידיעות אחרונות.
- יהב, נ' (2011). החלל האלמוני: מדוע מעלימים את הנופלים הבדואים. **וואלה חדשות 9** במאי. <https://news.walla.co.il/item/1821676>
- יזבק, ה' וקוזמא, ל' (2017). **מעמד אישי ומגדר: נשים פלסטיניות בישראל**. חיפה: פרדס.
- לוק, ג' (תש"ס). **המסכת השנייה על הממשל המדיני**. ירושלים: מאגנס.
- מילמן, ע' (2020). 72 כלכלנים בכירים נגד המענק של נתניהו: "לא דרך יעילה להניע את המשק". **כלכליסט** (18 ביולי). <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3840313,00.html>
- מקינטאיר, א' (2006). **מעבר למידה הטובה**. ירושלים: מכון שלם.
- משרד הביטחון (אין תאריך). **אגף משפחות והנצחה**. https://embassies.gov.il/miami-he/office-of-defence/Documents/hanzaha_HB.pdf
- רולס, ג' (2011). **צדק כהוגנות: הצגה מחודשת**. ראשון לציון: ידיעות ספרים.
- רוסו, ז' (תשנ"א). **על האמנה החברתית או עקרון המשפט המדיני**. ירושלים: מאגנס.
- שגרירות ארצות הברית בישראל (אין תאריך). **הכרזת העצמאות**. Embassy News, Embassy of the United States
- שידלובסקי, א' (2017). נספח עוני כלכלי. בתוך ע' ליבליך, **קולות: עוני חדש בישראל** (עמ' 282-255). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- Abu Aleon, T., Weinstock, M., Manago, A. M., & Greenfield, P. M. (2019). Social change and intergenerational value differences in a Bedouin community in Israel. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 50*(5), 708-727.
- Abu-Rabia-Queder, S. (2017). The paradox of professional marginality among Arab-Bedouin women. *Sociology, 51*(5), 1084-1100.
- Al-Krenawi, A. & Graham, J. R. (1997). Social work and blood vengeance: The Bedouin-Arab case. *British Journal of Social Work, 27*, 515-528.

- Allasad-Alhusail, N. (2018). A place of many names: How three generation of Bedouin women express the meaning of home. *Journal of Housing and the Built Environment*, 33, 247-262.
- Alsraiha, K. (2020). From a boss to a leader? Transformations of representational leadership in the Arab-Bedouin minority in Israel. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 40(2), 1-13.
- Ben-Asher, S. & Bokek-Cohen, Y. (2017). Clashing identities in the military bereavement of a minority group: The case of Bedouin IDF widows in Israel. *Papers on Social Representations*, 26(1), 1-7.
- Ben-Asher, S. & Bokek-Cohen, Y. (2019). Negative symbolic capital and politicized military widowhood. *Journal of Political and Military Sociology*, 46(2), 301-323.
- Ben-Asher, S. & Bokek-Cohen, Y. (2020a). Commemoration labor as emotional labor: The emotional costs of being a militarized national widow. *Gender, Place and Culture*. doi.org/10.1080/0966369X.2020.1779667
- Ben-Asher, S. & Bokek-Cohen, Y. (2020b). Commemoration labour as a mechanism of symbolic violence exercised upon national widows. *Mortality*. doi.org/10.1080/13576275.2020.1750355
- Ben-Asher, S. & Lebel, U. (2010). Social structure vs. self rehabilitation: IDF widows forming an intimate relationship in the sociopolitical discourse. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 1(2), 39-60.
- Berger-Polsky, A., Daoud, N., Sergienko, R., Sheiner, E., Shoham-Vardi, I., & Bilenko, N. (2020). Polygamy and birth outcomes among Bedouin women of the Negev: The contribution of social determinants and pregnancy complications. *Health Care for Women International*, 41(1), 54-74.
- Bokek-Cohen, Y. & Ben-Asher, S. (2018a). How does it feel to be an anti-martyr's widow? The interplay of religious capital and negative symbolic capital of war widows. *Social Compass*, 65(3), 395-412.
- Bokek-Cohen, Y. & Ben-Asher, S. (2018b). The double exclusion of Bedouin war widows. *International Journal on Minority and Group Rights*, 25, 125-131.
- Bokek-Cohen, Y. & Ben-Asher, S. (2018c). The Israeli selective myopia and the missing culturally sensitive support for Bedouin IDF war widows. *Journal of Social Work & Human Rights*, 3(1), 17-28.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241-258). Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1989). Social space and symbolic power. *Sociological Theory*, 7(1), 14-25.

- Dinero, S. C. (2010). *Settling for less: The planned resettlement of Israel's Negev Bedouin*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Dwairy, M. (2004). Parenting styles and mental health of Palestinian-Arab adolescents in Israel. *Transcultural Psychiatry*, 41(2), 233-252.
- Frankfurt, H. (1997). Equality and respect. *Social Research*, 64(1), 3-15.
- Harel-Shalev, A., Kook, R., & Yuval, F. (2019). Gender relations in Bedouin communities in Israel: Local government as a site of ambivalent modernity. *Gender, Place & Culture*, 26(1), 30-51.
- Lebel, U. (2011). Militarism versus security? The double-bind of Israel's culture of bereavement and hierarchy of sensitivity to loss. *Mediterranean Politics*, 6(3), 365-384.
- Manor-Binyamini, I. (2018). Reasons for marriage of educated Bedouin women to Bedouin men with intellectual disability from the point of view of the women. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 43(3), 285-294.
- Marey-Sarwan, I., Roer-Strier, D., & Strier, R. (2020). Blurring the borders with Anzaldúa in context-informed, anti-oppressive research: The case of Bedouin women. *The British Journal of Social Work*. doi.org/10.1093/bjsw/bcaa113
- Mir-Hosseini, Z., Vogt, K., Larsen, L., & Moe, C. (Eds.). (2011). *Gender and equality in Muslim family law: Justice and ethics in the Islamic legal tradition*. London: IB Tauris.
- Nasrasra, M. (2017). *Naqab Bedouins: A century of politics and resistance*. New York: Columbia University Press.
- Oliver, M. & Barnes, C. (2012). *The new politics of disablement*. Macmillan International Higher Education.
- Popper-Giveon, A. & Al-Krenawi, A. (2010). Women as healers, women as clients: The encounter between traditional Arab women healers and their clients. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 34(3), 468-499.
- Rawls, J. (2009). *A theory of justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Røsilien, H. E. (2012). Religion and military conscription: The case of the Israel Defense Forces (IDF). *Armed Forces & Society*, 39(2), 213-232.
- UPI (2004). Bedouins urged not to join Israeli army. *UPI NewsTrack* (December 18).
- Wenar, L. (2008). John Rawls. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. plato.stanford.edu/entries/rawls/

Yiftachel, O., Roded, B., & Kedar, A. (2016). Between rights and denials: Bedouin indigeneity in the Negev/Naqab. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48(11), 2129-2161.